

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

ZANNIN MAHİYETİ DELİL VE AMELÎ DEĞERİ

THE ESSENCE OF THE ASSUMPTION ITS EVIDENCE AND PRACTICAL
VALUE

Mesut BAYAR

Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mesalem6@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0119-7792>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 6 Ekim 2020/ 6 October 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 31 Aralık 2020 / 31 December 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Ocak 2021 / 15 January 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Bahar/ January – Spring 2021

Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 203-224.

Cite as / Atıf: Bayar, Mesut. “Zannın Mahiyeti Delil ve Amelî Değeri “[The Essence of the Assumption its Evidence and Practical Value]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 7/1 (Ocak/January 2021), 203-224.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz

İslâm fıkhdında zan, hem usûlün hem de furû'un konusudur. Usûlde zan, delil içerdiği hükmün kaynağı olması açısından, furû'da ise kaynağını teşkil ettiği hükümlere etkisi açısından incelenmektedir. İslam fıkhdında bilginin, şer'î hükmün kaynağı sayılabilmesi için bazı şartları taşıması gerekir. Buna göre itikâdî hükme konu olabilmesi için bilgi, hem sübût hem de delalet açısından kesin olmalıdır. Amelî hükümlerde ise kesinlik derecesine ulaşmamış bilgi olarak zannî bilgi yeterlidir. Ancak bu zan, salt bir şüphe halinden ibaret olmayan, mükellefte bir kanaat oluşturan ve bazı fakihlerin zann-ı galib diye tabir ettikleri bir bilgi düzeyini ifade etmektedir. Birden fazla anlama gelen bir kelime olması ve tüm anlamlarıyla âyet ve hadislerde geçmesi gibi sebeplerle zannın bilgi ve delil olma değeri konularında fakihlerin bakış açısından kaynaklanan ihtilaflar meydana gelmiştir. Zannî bilginin hücciyeti meselesinde biri hükmün kaynağı olduğunu kabul eden, diğeri hükümlere kaynak teşkil etmediğini savunan iki görüş ortaya çıkmıştır. Fakat tarihsel süreç içerisinde zan içeren bilginin de şer'î hükmün kaynağı olabileceği görüşü ağırlık kazanmıştır. Zan, müctehid seviyesinde olan bir âlim ile mukallid mükellefler için farklı hükümler içermektedir. Bu farklı hükümler zannî bilginin oluşumunda da zannî bilgi ile amel etme konusunda da görülebilmektedir. Bu bilgilerden hareketle çalışmamızda önce zan kavramının mahiyeti ve zannî bilginin kaynak değeri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Elde edilen bilgiler ışığında zan içeren bir bilginin hükümlere etkisi ele alınmış, müctehid kişiye mahsus zan hakkındaki hükümler ile normal bir bilgi seviyesine sahip herhangi bir mükellef için geçerli olan zanna ilişkin hükümler farklı başlıklarda değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler, İlim, zann, yakîn, amel, hüküm, delil

Abstract

In Islamic jurisprudence, assumption is the subject of both usul and furu. In the usûl, the assumption is examined in terms of being the source of the judgment that it has evidence, and in furû in terms of its effect on the judgements it originates from. A knowledge obtained in Islamic jurisprudence must fulfill certain conditions in order to be considered the source of religious decree. Accordingly, a knowledge containing a belief judgment must be precise both in terms of substance and signification. As for the behavioral judgements, supposed knowledge, which means information that has not reached the degree of certainty of the obliged, is sufficient. However, this assumption expresses a level of knowledge that is not merely a state of doubt, that constitutes an opinion on the obliged party, and which some scholars call the *alzanu alghalib*. Due to the fact that it is a word with more than one meaning and is mentioned in all its meanings in verses and hadiths, disputes have arisen regarding the value of assumption as knowledge and evidence. As regards the evidentiary value of imaginary knowledge, two views have emerged, one accepting that it is the source of the judgment and the other arguing that it does not constitute a source for the judgements. However, in the historical process, the opinion that the knowledge containing assumption is the source of the religious judgment has gained importance. Assumption contains different judgements for a mujtahid scholar and mukallid. These different judgements appear in the formation of imaginary knowledge and in acting with imaginary knowledge. Based on this information, first of all, general information about the nature of the concept of assumption and the source value of imaginary information is discussed. With the information obtained, the effect of an assumption on the judgements has been discussed. The judgements on the assumption pertaining to the power of the person and the judgements on the presumption that apply to any mukallaf with a normal level of knowledge have been evaluated under different headings.

Keywords: Knowledge, assumption, certainty, act, judgment, evidence.

Extended Abstract

Islamic obligations are at the limit of one's capacity. It is possible to see the effects of this principle in many issues of fiqh. Knowledge is one of the states in which a person is responsible according to his / her capacity. The person can be responsible according to his / her knowledge. As a person's knowledge increases and approaches certainty, the obligation to fulfill the requirements of this knowledge also increases. However, this rule does not mean that the person has the right not to learn in order not to be responsible. In order to understand the relationship between knowledge and responsibility, we wanted to investigate the effect of assumption-level knowledge on one's behavior.

Assumption is one of the levels of knowledge between certainty and ignorance. Since its scope is very wide, it is often a form of suspicion and sometimes a form of certainty. Containing different meanings, caused disputes about both its content and its provisions. The assumption is not accepted as evidence in matters of belief that require certainty, but is accepted by the majority of scholars as evidence in behaviours that do not require certainty. As a result of this general acceptance, the majority of behavioral judgments are based on imaginary knowledge.

It is also controversial which types of knowledge are considered assumption. For example, although Khabar al-Wâbid seen as an assumption by the majority, there are some who think that it is a form of certainty. The fact that the assumption is a very meaningful word causes disputes about its nature as well as disputes about its being evidence.

In Islamic law, the assumption has different effects for mujtabid and muqallid. Assumption has the function of certainty for mujtabid. The verdict reached by means of assumption is binding for both the mujtabid and those who imitate him. For Muqallid, it is permissible to make a judgment by assumption, but it is not binding for someone else. The ijtehad of the mujtabid can be revoked with a new ijtehad and the actions made in the old ijtehad are not repeated. Tabarrî, which is the jurisprudence of muqallid, ceases to be evidence when certain knowledge emerges and previous actions are repeated. In addition, actions committed by assumption must be fulfilled again. However, it is sometimes not fulfilled due to difficult reasons.

For Mujtabid, the assumption occurs in three ways. The predicate is uncertain, the word can be interpreted and the evidence conflicts each other. mujtabid makes a choice according to the information available. The judgment resulting from his choice differs from the verdict of certain knowledge. For example, in Hanafis, when the orders are assumption, it becomes wajib, not fard. Prohibition is not haram, it becomes makruh tabrimin. Also, according to all scholars, supposed knowledge is not a matter of belief. For this reason, it is a sin not to do the necessary information obtained as a result of supposed knowledge, but denial does not cause unbeliever.

For Muqallid, assumption occurs in acts such as prayers, contracts, marriage, administration, trial and treatment. It is an assumption that a person receives different information about the direction of the qibla or about the entry of time or the cleanliness of the water. In such cases, his choice is considered an imaginary knowledge. In such cases, the person may prefer his jurisprudence, but his choice is not binding for someone else. However, muqallid has to imitate the ijtehad of the mujtabid.

As seen in all the examples, any person will try to reach certainty. He will do his best for this. As a result of this effort and work, it will either reach a definite result or be content with an uncertain situation. However, this uncertain situation is not a situation consisting of doubt and delusion. At this level, the person has come to certainty with various signs, signs and documents. The fact that it was close to certainty caused it to be seen as certain. Indeed, this is true not only for religious decrees but also for many issues in human life. This is a balance of life and Islam has systematized this balance by setting rules for Muslims.

In this study, it is assumption that important information that will contribute to Islamic knowledge philosophy is brought together. Some confused concepts were distinguished by comparing them with each other. It contributed to the formation of the theory of thought by giving examples from worship to judgment, and from procedural to action, and it was concluded that it had a strong relationship with behavioral judgments.

GİRİŞ

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özellik sorumluluk üstlenme ehliyetidir. Usûl eserlerinde ehliyetü'teklîf veya ehliyetü'l-hitâb şeklinde ifade edilen bu ehliyet, kişinin şer'î hitaba ehil olmasını ifade eder. " *Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklîf ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler, onu insan yükledi. Çünkü o çok zâlimdir, çok cabildir.*"¹ meâlindeki âyet-i kerîme, sorumluluğun sadece insana yüklendiğine ve insanın potansiyel olarak bu güce sahip bir varlık olduğuna işaret etmektedir.

Usûlcüler, usûl eserlerinde mahkûm aleyh başlığı altında mükellefiyet ile ilgili bazı şartlar zikretmişlerdir. Buna göre kişinin teklife muhatap olabilmesi için beden ve akıl sağlığı yerinde olmalı, îfa edeceği fiilin tasavvuru mümkün olmalı ve vasıta gerektiren bir fiil ise mükellef bu vasıtaya sahip olmalıdır.² Zikredilen şartlar, kişinin gücü ölçüsünde yükümlü olması şartına dayanmaktadır. Bu güç veya potansiyel; kudret, tâkat, vus'at ve istitâat gibi kavramlarla dile getirilmiştir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de vus'at kavramı kullanılarak kişinin ancak gücü dâhilinde olan şeylerle mükellef tutulduğu hükmü yer almaktadır.³

Şartlarda bahsi geçen akıl ve beden sağlığı ifadesiyle kişinin sorumluluğu kaldırabilecek bedensel güce ve bunu doğru anlama kabiliyetine sahip olması kastedilmektedir. Hanefî usûlcüsü Abdülazîz el-Buhârî (v. 730/1330) söz konusu iki gücün ilkinin akıl ile meydana gelen şer'î hitabı anlama kabiliyeti, diğerini ise bülûğ ile ortaya çıkan ve şer'î hükümle amel etmeyi sağlayan bedensel güç olarak zikretmiştir.⁴

Teklîfe konu olan şeyin tasavvurunun mümkün olması şartı da akıl vasıtasıyla elde edilen anlama kabiliyetine işaret etmektedir. Tasavvur, bilginin elde edilmesinin ilk aşamasıdır. Bu sebeple Cürçânî (v. 816/1413) tasavvuru " *bir şeyin suretinin akıldâ hâsıl olması, henüz bakında olumlu veya olumsuz bir hükmün verilmemiş olması*"⁵ şeklinde tarif etmiştir. Bilgi, akıldâ ortaya çıkar. İnsan aklı ile doğru ve yanlış, faydalı ve zararlı olanı ayırt ettiği gibi, dini sorumluluklarının da farkına varmaktadır. Büyüdükçe bu potansiyel de büyümekte bunun bir sonucu olarak sorumluluğu artmaktadır.

¹el-Ahzâb, 33/72: *إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ*

² Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır*, thk. Muhammed Hamid Osmân (y. y: ts.), 45,-46; Necmüddîn Ebu'r-Rabî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 1/221; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Hamza Zühayr Hâfız (Medine: 1413/1993), 1/ 277.

³ el-Bakara, 2/286: *لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا*

⁴ Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr ân Usûli Fabri'l-İslâm el-Pezdevî* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.) 4/238.

⁵ Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk Mişavî (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 53.

Şartlarda bahsedilen vasıtalara sahip olmakla kastedilen ise vahiydir. “*Bir kavme peygamber göndermeden azap etmeyiz.*”⁶ âyeti, sorumluluğun oluşmasında vahyin belirleyici olduğuna işaret etmektedir.

Usûlcüler, teklife konu olan fiilin şartlarını ise mahkûm fih başlığı altında zikretmişlerdir. Buna göre bir fiilin teklife konu olabilmesi için teklif edilen şeye kişinin gücünün yetmesi ve meselenin mükellef tarafından tam olarak bilinmesi gerekir.⁷ Böylece mükellef olmanın veya bir fiilin teklife konu olmasının, insandaki potansiyel gücün var olmasına ve mükellefin bunu bilme imkânına sahip olması şartlarına dayandığı ortaya çıkmaktadır. Kişi bilmediği bir şeyin icabını yerine getiremez. Bilinme şartı ile kişinin bilfiil bilmesi değil, bilme imkânına sahip olması kast edilmektedir.⁸ Bilme imkânı insan gücüne dayanmaktadır. Çağdaş araştırmacılar tarafından da ifade edildiği gibi kişinin bilmediği ve bilme imkânına sahip olmadığı bir şeyle yükümlü tutulması gücünü aşan bir şeyle yükümlü tutulması anlamına geleceğinden, ilim (bilgi) şartı da kudret şartına indirgenebilir ve böylece yükümlülüğün temel şartı en genel anlamıyla “kudret” olarak zikredilebilir.⁹

Yukarıda ifade edilen şartlara bakıldığında bilgi ile mükellefin davranışları arasında bir ilişki göze çarpmaktadır. Buna göre mükellef öncelikle imkânları dâhilinde bilgi elde etmek için uğraşmalıdır. Peygamber gönderilmeden bir toplumun azap görmeyeceğine dair âyetler, tamolarak bilme imkânına sahip olmayanların ve kendilerine vahiy bilgisi tebliğ edilmemiş olanların sorumlu olmayacaklarına işaret etmektedir.¹⁰ Eş’arîlerin teorik düzeyde de olsa güç yetirilmeyen şeyle teklifi caiz görmeleri, hüsn ve kubhun ancak şer’î hükmün tebliğiyle tespit edilebileceği yönündeki görüşleri, onlar nazarında teklifte bilme şartının güç yetirebilme şartından daha önce geldiğini göstermektedir.¹¹

Yukarıda bahsi geçen tam olarak bilme (ilmü’t-tâm) ifadesiyle kesin/kat’î bilgi kastedilmektedir. Ancak sosyal hayatın tabii bir gereği olarak özellikle amel meselelerinde kesin bilgiye ulaşmak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Böyle bir durumda mükellefte doğru olduğuna dair kanaat oluşturan bilgi, hükmün kaynağı olur. Kanaat oluşturan bu duruma, doktrinde zann-ı galip veya galebetü’z-zann denilmiştir.

Bilginin kesinlik açısından aşamaları vardır. Bu bilgi aşamalarına eserlerde meratibü’l-ilm (bilgi mertebeleri) denilmektedir. Zan da bilgi mertebelerden biridir. Ancak bu bilgi aşamalarından hangisine denk geldiği konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. İhtilafların

⁶ el-İsrâ, 17/15: وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا

⁷ Örneğin bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 276.

⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 266; Zekiyüddîn Şa’bân, *Usûlü’l-fıkbi’l-İslâmî* (Lübnan: Daru’l-Kütüb, 1981), 359.

⁹ Abdurrahim Kozalı, “İslâm Hukukunda Yükümlülüğün Şartı Olarak “Güç Yetirme (Kudret) Sorununa Ehl-i Sünnet Usûlcülerinin Yaklaşımları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 253.

¹⁰ el-İsrâ, 17/15; en-Nisâ, 4/165

¹¹ Eş’arîler, kişinin gücünün yetmediği şeyle mükellef tutulmasının aklen caiz olduğunu ancak vakta olarak böyle bir şeyin gerçekleşmediğini söylemişlerdir. Dolayısıyla kastettikleri şey, Allah’ın bilkuvve kullarını muhal ile sorumlu tutabileceği ancak bilfiil bunu gerçekleştirmediğidir. Konu ile ilgili olarak bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/277.

ortaya çıkmasına zemin hazırlayan etkenlerin anlaşılması için bilgi kavramının ve bilgi mertebelerinin izah edilmesi önem arz etmektedir. Bundan hareketle çalışmada önce bilgi ve bilgi mertebelerinden bahsedilecektir. Ardından bilgi mertebelerinin önemli bir aşamasını teşkil eden zannın epistemolojik mahiyeti açıklanacak, izah edilen bilgiler ışığında zannın delil olma değeri ele alınacaktır.

Konu ile ilgili Sahip Beroje'nin "Zannî bilginin mahiyeti ve önemi" adlı bir makalesi bulunmaktadır. Makalede zan daha çok içtihadı etkisi açısından incelenmiş ve delil olması gerektiğine dair açıklamalar yapılmıştır. Çalışmamızda ise müçtehid olmayan mükellefin (mukallidin) de zan hali ele alınmış, zannın mahiyeti ve delil değeri hakkında doktrinde yaşanan tartışmalar da eklenmiştir. Çalışma, zannın hükümlere etkilerini detaylı bir şekilde açıklamaktan ziyade bunun imkânı ve şekilleri hakkında fikir edinmeyi hedeflemektedir. Bu sebeple zannî bilginin hangi şartlarda ortaya çıktığına ve ortaya çıkış sürecinde hangi sorumlulukları doğurduğuna dair bilgiler ve mükellefin karşılaşılabileceği konular makale şartları dâhilinde ana hatlarıyla açıklanmıştır.

1. Bilgi Mertebeleri

Tam anlamıyla Arapça karşılığı sayılmazsa da bilgi kelimesinin en yakın karşılığının ilim olduğu belirtilmektedir.¹² İlim sözlükte, bilgi, kavramak, marifet ve idrak etmek gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹³ Terim olarak birçok tarifi yapılmışsa da tariflerin iki noktada yoğunlaştığı görülmektedir. Birinci noktada zihinde oluşan tasavvurun vakıya uygunluğu veya kişinin bilgisinin olması gerektiği gibi ortaya çıkması vurgulanmaktadır.¹⁴ İkinci noktada ise zihinde ortaya çıkmış ve öğrenilen şeyleri birbirinden ayırma seviyesine çıkmış olan bir bilinç aşamasını ifade etmektedir.¹⁵ Bu tariflere göre sadece yakîn ifade eden bilgi hali ilimdir, zan, şek ve vehim gibi bilinç halleri cehalet kategorisine girmektedir. Konun anlaşılması için kesin bilgi anlamıyla yakîn ile kesin bilginin zıddı olan cehalet açıklanacaktır. Ardından çalışma konumuz olan zanna geçilecektir.

1.1. Yakîn

Yakîn sözlükte, bir bilginin yerleşmesi ve şüphenin bertaraf edilmesidir.¹⁶ Bir fıkıh/akaid terimi olarak birçok tarif yapılmış olup bu tanımlarda kalpte oluşan kararlılık

¹² Bilginin ilim kavramını tam olarak karşılayamadığı ile ilgili olarak bk. Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Bilgi Kaynağı Olarak Sadık Haber", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1999), 84; Gülşen Ökten, *Kur'an-I Kerim'e Göre Bilginin Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 9.

¹³ Ahmed b. Muhammed, *el-Feyyûmî el-Mısbâbu'l-münir* (Beirut: Mektebetü Lübnan 1987), 127; Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfu istulâhati'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Heyet (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1417/1996), 1219.

¹⁴ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 130; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râkib el- İsfahânî, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), 580.

¹⁵ Tehânevî, *Keşşâfu istulâhati'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1219.

¹⁶ Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-mubît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 1241.

vurgulanmaktadır Bu tanımlardan biri şudur: “*Yakîn, bir şeyin meydana gelmesi veya meydana gelmemesi ile ilgili olarak kalbin kesin olarak hüküm vermesidir.*”¹⁷

Yakîn inançsal/kalbî boyutu ile ilimden daha geniş kapsamlı bir kavramdır. Nitekim ilim, yakînin bir türü sayılmaktadır. Buna göre haber ve delil toplama sonucunda elde edilen kesinliğe ilme'l-yakîn, gözle müşahede edilen kesinliğe ayne'l-yakîn, tecrübe edilen kesinliğe ise hakka'l-yakîn denir.¹⁸

Yakîn, farklı değerlendirmeler bulunmakla beraber sadık haber, akıl ve duyulardan oluşmaktadır. Bu vasıtalarla elde edilen ilme, genel ilim tasnifleri içinde zaruri ilim denilmektedir.¹⁹ Sadık haber vahiy yoluyla ulaştırılan veya tevatür yoluyla aktarılan haberdir.²⁰ Yakınlık açısından ilimlerin daha detaylı tasnifleri de bulunmaktadır.²¹ Ancak dikkatle incelendiğinde söz konusu tasniflerin de mezkur üç ana kategoride değerlendirilebileceği görülecektir.

Din ile ilgili meselelerde esas olan sadık haber olup akıl ve duyularla elde edilen bilgilerle çelişmez. Ancak akılla kıvranılmayan ve duyularla hissedilmeyen konularda sadık haber ölçü olmaktadır. Buna örnek olarak gayba iman etme yükümlülüğü verilebilir.²² Nitekim Allah, melekler ve ahiret gibi gaybî hakikatlere iman etmek için iman edilen konunun mahiyetinin aklen ve hisslen bilmesi mümkün değildir.

1.2. Cehalet

Sözlüklerde cehalet, ilmin zıddı çerçevesinde tarif edilmiştir. Nitekim Cürcânî (v. 816/1413), cehli olması gerekenin hilafı olarak yorumlamakta ardından basit cehalet ve mürekkebe cehalet olmak üzere iki kısımdan meydana geldiğini belirtmektedir. Basit cehaleti bilinmesi gerekeni bilmeme, mürekkebe cehaleti ise vaktiye muhalif bir itikad olarak yorumlamaktadır.²³

¹⁷ “Yakîn”, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve 'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2006, 45/ 287.

¹⁸ İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el- Halebî, *Nîmetü'z-Zerî'a fî nuşreti's-serî'a*, thk. Alî Ruzâ b. Abdillâh, (Riyad: Dâru'l-Mesîr, 1419/1998), 113.

¹⁹ İslam âlimleri, ilmi ilk olarak kadîm (ezeli) ve muhdes olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kadîm ilim, Allah'ın ilmi olup tüm bilgilerle bağlantılıdır. Bu sebeple tasnif edilemez. Muhdes ilim ise sonradan meydana gelen ve kullara ait olan ilimdir. Bu ilim bazen zarûrî, bazen de mükteseb olur. Zarûrî ilim defedilmesi şüphe gibi sebeplerle mümkün olmayan zaruretten kabul edilen ilimdir. Mükteseb ilim ise belli bir çaba sonucunda elde edilen ilimdir. Şeriat ilmi olmadan bilinmeyecek olan konulardır. Bu ilimlere araştırma ve istidlal yoluyla ulaşılır. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fî nuşûli'l-fıkḥ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 4.

²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Mülehhas İlmî Tevhid* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962), 8-9.

²¹ Buna göre kesinlik açısından zaruri ilimler evveliyât, müşahedât-i bâtine, mahsûsât-i zâhire, tecribiyyât ve mütevâtirât olmak üzere beş kısma ayrılır. Evveliyât düşünmeksizin ulaşılan kesin bilgiler, batın müşahede açıklık gibi durumlarla hissedilen bilgiler, zâhir duyular ve beş duyu organı vasıtasıyla elde edilen bilgiler, tecribât ateşin yakıcılığı gibi deneyle ortaya çıkan bilgiler, mütevâtirât ise doğru söylediklerine inanılan kişilerin haber vermesi ile kesinliğe ulaşan bilgilerdir. Makdisî, *Ravdatü'n-nâzir*, 21-22.

²² el-Bakara, 2/3: الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ

²³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 72.

Bilgisizliğin karşılığı olarak Arapçada cehl veya cehalet olmak üzere iki kavram kullanılmaktadır. Bu iki kavram, bazı lügat âlimlerince aynı anlamda, bazıları tarafından ise farklı anlamda kullanılmıştır. Farklı düşünen dil bilginlerine göre kişinin bir konuda bilgisinin olmamasına cehl, konunun bilinmezlik içermesine ise cehalet denilmektedir.²⁴ Diğer bir kısım dilciye göre ise bilmeme/bilgisizlik haline cehl-i basit, kişinin bir konudaki bilgisinin konunun hakikatinden farklı olması haline de cehl-i mürekkeb denilmektedir.²⁵ Zerkeşi (v. 791/1392), kişinin bir konudaki bilgisinin konunun hakikatinden farklı olmasının cehalet olarak nitelendirilmesini kabul etmemektedir. Ona göre mukallitte olduğu gibi kişinin bilgisi her zaman hakikate mutabık olmayabilir.²⁶

Cehaletin şer'î meselelerde herhangi bir hükmü yoktur. Ancak şartlara ve imkânlarla göre bazı hallerde mazeret sayılmaktadır. Hangi konularda cehaletin mazeret sayıldığı konusu eserlerde mükellefiyetin şartları başlıkları altında ele alınmaktadır. Naslarda ilim, yakîn, cehalet ve zan kavramları birçok yerde kullanılmaktadır. Zannın ilişkili olduğu iki kavram hakkında verilen ön bilgilerden sonra çalışma konusu zann kavramını ele alabiliriz.

2. Zan Kavramı

2.1. Zannın Lügat Anlamı

Lügat âlimlerine göre zan, hem şekk hem de yakîn anlamına gelen “ezdad”²⁷ türünden bir kelimedir. İbn Fâris'e (v. 395/1004) göre zan, hem şekk hem de yakîn anlamına gelen bir kelimedir. Ancak zandaki yakîn ilimde olduğu gibi açık değildir.²⁸ İbn Manzûr (v. 711/1311) da zannın hem şekk hem yakîn anlamına geldiğini düşünmekle beraber bu yakîniyetin ayan (apaçık) değil tedebbür (işin sonucunu başından düşünme) olduğunu belirtmektedir.²⁹ Cevherî (v. 393/1003)³⁰ ve Feyyûmî (v. 770/1368)³¹ gibi lügat âlimlerine göre iki anlama gelmekte ancak zannın esas anlamı şekk olup nadiren yakîn anlamında kullanılmaktadır.

Lügat âlimlerinin tanımlarına bakıldığında zannın hem şekk hem yakîn anlamında kullanıldığına ancak yakîn anlamında nadiren kullanıldığına ve zandaki kesinliğin ilimde olduğu gibi açık olmadığına işaret ettikleri görülmektedir. Zannın yakîn anlamında da kullanıldığı şeklindeki görüşlerinin dayanaklarından biri Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerde

²⁴ Ebu'l Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.) 1/129.

²⁵ İsfahânî, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'ân*, 209.

²⁶ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır el-Misrî ez-Zerkeşi, *el-Babri'l-mubît fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdullâh Abdülkadiri'l-Anî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/54.

²⁷ Ezdâd, zıddın çoğulu olup müşterek (eş sesli, lafızları aynı, manaları başka yahut iki veya daha fazla mânası olan) kelimelerin ayrı bir sınıfını oluşturmaktadır. Yakîn ve şekk kavramları birbirlerinin zıddı oldukları için zan her iki anlama delalet edince ezdad kelimele olurlar.

²⁸ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü makâyisi'l-lügâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn (Kahire: Daru'l-Fikr, 1399/1979), 3/462.

²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/273.

³⁰ Ebu Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâb Tâci'l-lügâ*, thk. Ahmed Abdulgafûr Atar (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1407/1987), 6/2160.

³¹ Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-münir*, 147.

yakîn³², bazı âyetlerde³³ şekk anlamıyla kullanılmış olmasıdır. Kur'ân'da zan kavramının isim olarak geldiğinde şek, vehim ve kanaat³⁴, fiil olarak geldiğinde ise hem şek ve vehim gibi şüphe hem de ilim ve yakîn türünden kesin anlamlar ifade ettiğini öne süren çalışmalar bulunmaktadır.³⁵ Nitekim Tehânevî (v. 1158/1745) sözlük anlamı çerçevesinde zan, şek ve vehim arasında neredeyse bir farkın olmadığını söylemektedir.³⁶

2. 2. Zannın Terim Anlamı

Fıkıh veya akaid ilminin bir terimi olarak zan, yakîn anlamıyla kullanılmamakta ve birini diğerinden daha güçlü kabul etmekle birlikte iki ihtimalin de mümkün görüldüğü bilgi düzeyini ifade etmektedir. Bu itibarla Cürçânî'nin “*zıddı muhtemel olmakla beraber tercih edilen itikad*” şeklindeki³⁷ tarifi fukahâ arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu bakış açısına uygun olarak zannın “*zıddı mümkün görülmekle beraber ağır basan itikad*”³⁸ veya “*iki anlama da hamledilebilen ancak biri diğerinden daha açık olan vakıa*”³⁹ şeklinde tarifleri yapılmıştır. Fukahâya göre zann, kesin bilgi olmadığı gibi şüphe ağır basan bir vehim de değildir. Zan konusu olan şeyde içtihadı veya emarelere bağlı hâsıl olmuş bir kanaat mevcuttur. Ömer Nasuhi Bilmen, zannı “*karinelere mutabassıl gayri kat'i marifet*” şeklinde tarif ederek buna dikkat çekmiştir.⁴⁰

Fakihlerin çoğunluğu, yakîn düzeyinde olmayan bilgiyi derecelendirerek zan, vehim ve şek diye üçe ayırmaktadır. Onlara göre kesinleşmemiş bilginin zayıftan güçlüye doğru vehim, şek ve zan olmak üzere üç kısmı bulunmaktadır. Vehim, kişinin bir konuda birbirinden farklı iki bilgisi olduğunda zayıf kalan, (mercûh) kısmıdır.⁴¹ Vehmî bilginin doğruluk oranı, zıddı olan diğer bilgiye oranla yüzde 1 ile yüzde 49 arasında değişmektedir.⁴² Kişinin bir konuda birbirinden farklı iki bilgisi olur ve bu ikisi birbirlerine eşit ise bu bilginin durumuna da şek denir.⁴³ Bir kişinin bir konuda birbirinden farklı iki bilgisi olursa kuvvetli kalan kısmına zan denir. Zannî bilginin doğruluk oranı yüzde 51 ile yüzde 99 arasında değişmektedir. Zan bu seviyede ağır basan görüş (râcih), vehim zayıf kalan (mercûh) görüş olur.⁴⁴

³² et-Tevbe, 9/118: وَظَنُوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ

³³ el-Kasas, 28/ 39: وَظَنُوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَّا يُرْجَعُونَ

³⁴ Bkz. Mustafa Kara, “Kur'ân'da Zann Kavramı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/ 19 (Haziran 2011), 195-201.

³⁵ Kara, “Kur'ân'da Zann Kavramı”, 202-212.

³⁶ Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1153.

³⁷ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 122.

³⁸ Muhammed Umeym el-İhsan el-Müceddidî b. Abdülmenan el-Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fıkhiyye* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 140.

³⁹ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî, *Şerhu'l-Varakât fi usûli'l-fıkıh*, thk. Muhammed b. Mûsa Afâne (Filistin: Câmîatü'l-Makdis, 1420/1999), 85.

⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Liğatçesi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), 68.

⁴¹ Şihâbüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfi, *Şerhu Tenkibi Fusûl*, thk. Abdurrauf Said (Beirut: Şirketü't-tibâati'l-fenniyye, 1393/1973), 63.

⁴² Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 601.

⁴³ Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin, *el-Udde fi usûli'l-fıkıh*, thk. Ahmed b. Ali b. Sîr el-Mübârekî (y. y. 1410/1990), 1/ 83.

⁴⁴ Ahmed Reysûnî, *Naşriyyetü'l-takrîb ve tağlîb ve tatbîkuha fi'l-'ulûmi's-siyâsiyye* (Kahire: Dâru'l-Kelîme, 1431/2010), 26.

Bazı fakihlere göre ihtimallerden ağır basan görüşle zan meydana gelmekte ağır basma fikrinin artıp yakîne yaklaşmasıyla zann-ı galip ismini almaktadır.⁴⁵ Ağır basan ihtimal arttıkça yakîne yaklaşır ve yakîn hükmünü alır. İzmirli İsmail Hakkı, ihtimallerin bilginin doğruluk oranlarını ağırlığa göre ele alırken yüzde bir ihtimali vehim, yüzde ikiden elliye kadar kısmını şüphe, yüzde elliden sonrasını zann-ı râcih, yüzde doksan ihtimali ise zanni galip olarak nitelendirmektedir.⁴⁶

2.3. Zannın Meşruyeti

Zan, meşruyet açısından caiz olan zan ve caiz olmayan zan olmak üzere iki kısma ayrılır. Haram olan zanna zann-ı mezmûm veya su-i zan, caiz olan zanna ise zann-ı memdûh veya hüsn-ü zan denilmektedir.

Hüsn-ü zan ile amel etmek bazen vaciptir. Mesela bir kulun Allah hakkındaki zannı, her zaman hüsn-ü zan şeklinde olmalıdır. Normal hayatında bir mümin korku ile ümit arasında olmalıdır. Ancak ölüm yaklaştığında ümidi ve Allaha karşı hüsn-ü zannı artmalıdır. İnsanlar hakkında da hüsn-ü zanda bulunmak övülen zan kategorisindedir.

Su-i zan hem Allah hakkında hem de Müslümanlar hakkında haramdır. Âyette “*zannın çoğundan kaçın*”⁴⁷ buyurularak böyle bir zandan Müslümanlar sakındırılmaktadır. Kötülüklerinden emin olmak için kâfirler ve fasıklar hakkında oluşan su-i zan haram değildir. Çünkü onların kötülüklerinden emin olmak gerekir. Şâfî fukahâsından Remlî (v. 1004/1595), meşruyet açısından zannın çeşitlerini şöyle açıklamaktadır: “*Meşruyet açısından zan, vacip, mendup, haram ve mübah kısımlarına ayrılmaktadır. Vacip zan, Allah hakkında bulunması gereken hüsn-ü zandır. Haram zan, Allah hakkında ve zahir amelleri adalet vasıflarına sahip Müslümanlar hakkında oluşan su-i zandır. Mübah zan, şüpheli şeylere karışmasıyla ve kötülükleri açıkça işlemesiyle insanlar arasında şöbret olmuş kişi hakkında oluşan zandır. Çünkü bu kişi insanların kendisi hakkında zanda bulunma yolunu açmıştır. İnsanlar kendisini gizleyen hakkında kötü konuşmazlar. Caiş olan zan ise insanların bir meseleyi çözmede, cinâyet bedellerinin tespitinde ve haberi vahid ile gelen hükümler konusundaki tutumlarıdır. Bu zanna tabi olma âlimlerin icmasıyla caizdir.*”⁴⁸

3. Zannın Delil Değeriyle İlgili Tartışmalar

Kişiyi bilgiye ulaştıran vasıtalar vardır. Zorunlu olarak bilinecek düzeyde bedihi (açık) olduğundan zaruri ilimde araştırmaya ve delil arayışına ihtiyaç duyulmamaktadır. Mükteseb ilim ise belli bir çaba sonucunda elde edilen ilim türüdür. Mükteseb ilme araştırma (istikra) ve istidlal yoluyla ulaşılır. İstidlâl, delil elde etme uğraşı olup Hanefilerde hem zann hem de yakîne ulaştıran vasıtaya delil denir. Eğer delil zannî bilgiye götürürse zannî, ilme götürürse

⁴⁵ Zeynüddin b. İbrâhîm b. Nüceym, *el-Babru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.), I2/314.

⁴⁶ Celaleddin İzmirli, “İzmirli İsmail Hakkı”, *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu Kitapçığı* (Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları, 1996), 252-253

⁴⁷ el-Hucurât: 49/12: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ

⁴⁸ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Mimbâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 2/ 439.

kat'î olur.⁴⁹ Mütakellimlere göre ise kat'î bilgiye ulaştırıcı vasıtaya delil, zannî bilgiye ulaştırıcı vasıtaya emare denir.⁵⁰ Nitekim zannın bazı tanımlarında “emareden hâsıl olan kanaat” ifadesi geçmektedir. Emare güçlendikçe zann da güçlenir ve yakınlığa yaklaşır.

Zan sonucunda elde edilen bilginin mükellef için bağlayıcı olup olmadığı meselesi kişiye ve bilginin kullanılacağı alana göre değişmektedir. Akaid konularında zannın muteber olmadığı konusunda görüş birliği vardır. Fıkhın amelî konularında ise zannın muteber kabul edildiği, bu konulardaki zann-ı gâlibin yakîn mesabesinde sayılması gerektiği İslâm âlimlerince yaygın kabul görülmüştür. Zannın amelî meselelerde yakîn gibi değerlendirilmesi anlayışı Ehl-i sünnet âlimleriyle Mu'tezile ulemâsının çoğunluğuna aittir; bazı Mu'tezilîler'le Şîa ve Zâhiriyye âlimleri bu görüşe katılmaz.⁵¹

3.1. İman Meselelerinde Zannın Delil Değeri

İman etmek ilke olarak iman edilenin hakkıyla idrak edilmesi gerekmele beraber gayb gibi alanlarda mahiyet itibariyle zan sayılan taklidî iman yeterlidir. Nitekim aralarında Eş'arî ve Mâtürîdîlerin de bulunduğu kelamcılarının çoğuna göre tahkikî iman vacip ancak taklidî iman da caizdir.⁵² Bu itibarla mukallidin imanını geçerli ise de, mukallid imkânı nispetinde imanını akli ve dinî delillerle güçlendirmelidir.

Allah kullarına akletmeyi, akıllarının aldığı sahalarda emretmiştir. Aklın alamadığı meselelerde resullerini görevlendirmiştir. Çünkü gaybın anahtarları Allah'ın yedi kudretindedir ve bunu dilediği resullerine açar.⁵³ Diğerlerinin gayb meselelerinde onlara tabi olma dışında başka seçenekleri yoktur. Bir meselede onlara tabi olmakla itikad meydana gelmiş olur. İtikad ise kişi için kesinlik ifade etmektedir. Meselenin iman konusu olabilmesi için esas olan sadık haber ise de bunun kapsamı konusunda farklı bakış açıları bulunmaktadır. Aşağıda bunlara değinilecektir.

3.2. Amelî Meselelerde Zannın Delil Değeri

Amelin konusu olan meselede de kesin bilgi esastır. Fakat yakîne ulaşmak mazeret teşkil ederse bu durumda zann-ı galip, âlimlerin büyük çoğunluğuna göre yakîn makamına geçer. Çünkü zann-ı galiple işlenen amel genelde hakikate uygun bir şekilde meydana gelmekte ve amel edildikten sonra hatalı çıkması nadiren gerçekleşmektedir.⁵⁴

Amelî meselelerde zannın delil değeri ile ilgili görüş arılığı bulunmaktadır. Şîiler, Mutezile'den Nazzâm (v. 231/845) ve Ebû Alî Cübbaî (v. 303/916), Zâhirîlerden Dâvûd b.

⁴⁹ Şemsü'l-eimme, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarabad: Lecnetü İhyâ'î'l-Mearif el-Nu'maniyye, ts.), 1/ 277-278.

⁵⁰ Ebû Ya'la, *el-Udde fî usûli'l-fıkıh*, 1/135.

⁵¹ Bkz. H. Yunus Apaydın, “Zan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/122.

⁵² Ebu'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hamid İsâ (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1432/2011), 1/ 56.

⁵³ Âl-i İmrân, 3/179: وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطِيعَكُمْ عَلَى الْعَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ جَعَلِي مِنْ رَسُولِهِ مَنْ يَشَاءُ فَأَمُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ

⁵⁴ Karâfi, *ez-Zâhirî*, thk. Muhammed Hacı (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1994), 1/ 177.

Alî (ö. 133/750) ve İbn Hazm (v. 456/1064) çeşitli gerekçelerle dini hükümlerde zannın delil olmadığı görüşünü ileri sürmüşlerdir.⁵⁵ Ancak zanna yükledikleri anlam farklılık arz etmektedir. Bunlardan Zahirilerin karşı çıktığı noktanın belirtilmesi önemlidir. Zahirilerin karşı çıktıkları zan, nastan destek almamış akıl yürütme sonucunda elde edilen içtihad hükümleridir. Haber-i vâhid onlar için zan ifade etmemektedir. İbn Hazm, sünnetin de vahyin bir kısmı olması sebebiyle korunmuş olduğunu beyan etmekte ve âhâd sünneti zan kategorisinde görmemektedir.⁵⁶ Yine kendisi şahitlik ve yemin gibi zan ifade eden durumları muteber görmüş, bunların zan ifade etmediklerini söylemiştir. Ona göre gerek haber-i vâhid, gerekse de yemin ve şehadet gibi durumların bağlayıcılığı konusunda naslar vardır. Bu sebeple onlarla amel etmek vaciptir. Ancak bu zann-ı galip ile amel değil, yakîn ile amel sayılır. Çağdaş bazı araştırmacılar da âhâd sünnetin hem itikadî hem de amelî alanda bağlayıcı olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bunlara göre sünnet de sadık haberin bir çeşididir.⁵⁷

Aşağıda iki grubun da en önemli delilleri zikredilecektir.

3.2. 1. Zannı Hüccet Kabul Etmeyenlerin Delilleri

1. Kur’ân’da hakkında ilim sahibi olmadığımız şeylerin peşine düşmememiz emredilmekte⁵⁸ ve zannın hak açısından bir şey ifade etmediği belirtilmektedir.⁵⁹ Bu âyetler, zanna tabi olmayı yasaklamaktadır. Bu sebeple zanla hükmedilemez.⁶⁰

Bu delili öne sürenlerin zanna sadece şek anlamıyla yaklaştıkları görülmektedir. Zannın sözlük anlamı başlığı altında ele alınan âyetler ve lügat âlimlerinin tarifleri ile ilmin mertebeleri başlığı altında verilen bilgilerden zannın şek ve yakîn anlamları olduğu açıklanmıştı. Kur’an-ı Kerim’de zannın bir bilgi de ifade ettiği bilinmektedir. Mesela “*Onlar Allah’tan başka sığınacak yoktur diye zannediyorlar.*”⁶¹ âyetinde zan ilim ifade etmektedir. Bazen ise ilim zan anlamıyla gelmektedir: “*Ey iman edenler sizce mubacir kadınlar geldiğinde onları deneyin. Eğer onların mümin olduklarını bilerseniz (zan ederseniz) onları kâfirlere geri vermeyin.*”⁶² Diğer âyetlerde zemmedilen zan, kuvvetli zan değil, vehimdir. Öte yandan ilmin iki türü olduğu, birinin hakiki ilim olan yakîn, diğerinin ise zahir ilim olan zann-ı galip olduğu şeklinde tespitler mevcuttur.⁶³ Nitekim lügat âlimlerinin benzer şekilde tespitleri geçmişti.

⁵⁵ Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*, III, 602; Abdullâh b. Sa’d el-Muğîre, “Hücciyetü’z-zann dirâsete tasîliyye tatbikiyye”, *Mecelletü’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye*, 25 (Suudi Arabistan: 1433/2012): 300

⁵⁶ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *el-İbkâm fî usûli’l-abkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut, ts.), 8/ 430.

⁵⁷ Nâsiruddîn Elbânî, *el-Hadis hüccetun bi nefsih fi’l-akâid ve’l-abkâm* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1426/2005), 49-70. Müellif, bu eserde ahad haberlerin çok olması ve Kur’ân’ın sünnete teşviki gibi sebeplerle itikadda da kullanılabilirliğini söylemektedir.

⁵⁸ el-İsrâ, 17/36: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ

⁵⁹ Yûnus, 10/36: إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا

⁶⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matba’atü’n-Nahda, 1347/1928), 1/ 71.

⁶¹ et-Tevbe, 9/118: وَظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ

⁶² el-Mümtehine, 60/10: فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ

⁶³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî el- Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl* (Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâf, 1414/1994), 5/327.

2. Sahabe ve seleften re'yin haram olduğuna dair açıklamalar vardır. Bunlar içtihadın ve özel olarak da kıyasın caiz olmadığını göstermektedir.⁶⁴

Bu delilden hareketle zanna karşı çıkanlar Zâhirîlerdir. Onlar dinî hükümlerin taabbüdî olduğunu bu sebeple kıyas gibi yöntemlerin taabbüdî olan şeylerde işletilmeyeceğini belirtmektedirler. Oysa zemmedilen re'y, aklını öncelemek ve bir konuda açık nas varken yorum yapmaya kalkışmaktır.⁶⁵

3.2.2. Zannî Hüccet Kabul Edenlerin Delilleri

Mütekellimûn ve fukahâ usûlcülerin çoğunluğuna göre güçlü kanaat haline gelen zan ile amel caizdir. Bu konuda birçok delil getirilmiştir. Ancak önemli gördüğümüz delilleri sunmakla yetineceğiz.

1. Galip zan, yakînin bir parçasıdır. İnsanın bütün bilgilerini kesin derecesinde alması mümkün değildir. Dinde asıl olan yakîn bilgiye göre inanmak ve yaşamaktır. Fakat bu her zaman mümkün değildir. Bu durumda mazeret meydana geldiğinden şüphede kalıp kararsız kalmaktansa kanaat oluşturacak bazı bilgilerle karar vermek doğru olacaktır.⁶⁶

2. Kuran ve sünnette zan ile amele delalet eden naslar bulunmaktadır. En önemlileri Kuranda istinbât âyeti⁶⁷ hadis olarak da Muâz b. Cebel'in (v. 17/638) Yemen'e elçi olarak gönderilişi ile ilgili rivayettir.⁶⁸ Âyette tartışılan konunun önce Allaha ve Resûlüne daha sonra emir sahiplerine başka bir ifadeyle ilgili meselede uzman olan yetkili kişilere götürülmesi suretiyle meselenin çözümüne teşvik vardır. Muâz b. Cebel'in Yemen'e gönderiliş sürecinde ise Hz. Peygamber (s.a.v) Ona “*Ne ile hüküm vereceksin?*” diye sorduğunda önce Allah'ın kitabıyla, soru üzerine Allah'ın kitabında bulamadığında Resulünün sünnetiyle hüküm vereceğini belirtmiş, hüküm sünnette de bulunmadığı zaman ne ile hükmedileceğinin sorulması üzerine ise “*reyimle amel ederim.*” demiştir. Bu naslarda içtihad yapılması onaylanmıştır ve içtihadın sonucu da malum olduğu gibi zannîdir.

İbn Hazm bu rivayeti sıhhat açısından eleştirmiştir. Buradaki reyî “*Kitap ve sünnette bulamadığımda salih kimselerin konu hakkındaki ittifaklarına (nassa dayalı icma) bakarım onda da bulamazsam konuyu çözmek için çaba sarf ederim*” şeklinde anlamıştır.⁶⁹

3. Sahabelerin âhâd haberle amelleri ve içtihadları ile ilgili rivayetler manen tevatür derecesindedir. Sahabelerin bireysel görüşlerinin bile sonraki müçtehidler için bağlayıcı olarak görülmesi zan ile amelin öteden beri tercih edilen bir yöntem olduğunu göstermektedir.

⁶⁴ Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Riyad: Dâru's-Samî'î, 1424/2003), 4/47-48.

⁶⁵ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fık'h*, thk. Salâh b. Muhammed b. Avîza (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/14-15.

⁶⁶ Karâfî, *Zahîre*, 1/177.

⁶⁷ en-Nisâ, 4/83: *وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ*

⁶⁸ Ebü' İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, (Riyad: Mektebetü'l-Mearif, ts.), “Ahkâm”, 3 (No:1327).

⁶⁹ İbn Hazm, *İhkâm*, 7/111

4. Zannın Amelî Hükümlerde Delil Olmasının Fıkhî Çerçevesi

Zan ile amel eden kişi ya müçtehittir veya mukallittir. İkisi için zan hali farklı mahiyet arz ettiğinden ve mukallidin durumu büyük ölçüde müçtehede bağlı olduğundan öncelikle müçtehid için zannî bilginin delil olması meselesi ele alınacaktır.

4.1. Zannın Müçtehid İçin Hükümlerde Delil Olması

İçtihadın rükünleri içtihad eden (müçtehid), içtihad etme fiili (ictihad) ve içtihadın konusu (müctehed fih, mahallü'l-ictihad) olmak üzere üç kısımdır.⁷⁰ Bu üç rükünden biri bile eksik ise içtihad gerçekleşmemiş sayılır. İçtihadın konusu olan rüknün şartlarından biri de içtihad edilecek konunun şer'î yönden kat'î olmamasıdır.⁷¹ Zira içtihadın temel işlevi zannî olanı ortaya çıkarmaktır. Zannî olmayan bir meselede içtihada gerek yoktur. Öyleyse içtihadın yapılıyor olması bile müçtehede ait bilginin zan seviyesinde olduğunu göstermektedir. İçtihad bir delil getirme (istidlal) türüdür ve zannî bilgiye ulaştırır. Nitekim usûlcüler içtihadı zannî olan şer'î hükmün elde edilmesi için yapılan uğraş olarak tarif etmektedir.⁷² Müçtehidin ulaştığı zannî bilgi, hem kendisi için hem de mukallidin yanında amelî meselelerde bağlayıcıdır.

İçtihad, rivayet edilen bir haberin senedinde, metinde geçen lafızların muhtevasında ve deliller arasında teâruz bulunması hallerinde yapılır. Bunlara kısaca değinmekte fayda vardır.

4.1.1. Haberin Sübûtunun Zannî Olması

İlmin kaynakları içinde şer'î hükümler açısından önemli olanı haberdır.⁷³ Senetteki içtihad, haberin sahih veya zayıflığını araştırmak şeklinde olur. Mütevâtir olan veya hükmü icma' ile müçtehede ulaşılmış bir meselede müçtehidin sened yönünden içtihada başvurmasına gerek yoktur. Çünkü bunlarda sübut kat'îdir.

Kur'ân âyetlerinin tamamı sübût ve sened yönünden katiyet ve yakîn ifade eder. Sünnetin ise mütevâtir olan kısmı yakîn ifade eder. Hanefîlerin meşhur haberin tu'mâniyet ifade ettiği şeklindeki yorumları ise zan ile yakîn arası bir durumu açıklamaktadır. Onlara göre meşhur haber tevatürdeki gibi kesin değil ama ahad haber gibi zan da değildir. Fakat zan ihtimalini barındırmaktadır. Meşhur haberde şüpheden bir nebze, ahâd haberde ise şüpheden bir ihtimal vardır.⁷⁴

Ahâd haberler ehlisünnet âlimlerinin çoğunluğuna göre sübut yönünden zan ifade ederler.⁷⁵ Yukarıda geçtiği üzere sadece Zâhirîler yakîn ifade ettiğine kanaat getirmişlerdir.

⁷⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 4/ 4.

⁷¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 4/19; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Emîr Hâc, *et-Takrîr ve't-Tabbîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 3/ 292.

⁷² Muhibbullâh b. Abdışşekûr el-Bihârî, *Müsellemü's-sübût* (Kahire: Matbaatül-Hasîniyye'l-Mısriyye, ts.), 2/ 318.

⁷³ Sahip Beroje, "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri Ve Önemi". *Şarkiyat*. 9/2 (Kasım 2017), 953.

⁷⁴ Nizâmüddîn Ebû Alî Ahmed b. Muhammed eş-Şâşî, *Usûlü's-Şâşî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2003), 170.

⁷⁵ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 2/564.

Haber açısından bilginin durumu sübut veya sened gibi kelimelerle ifade edilir. Naklî delilin zannî delil kısmına neler dâhil olduğu tartışmalı olmakla beraber delil değeri olduğunu kabul edenler âhâd haberin zannî delil teşkil ettiğini ittifakla kabul etmektedir. Hanefilere göre ahad haberin zannî delil olduğu konusunda ittifak var olmakla beraber meşhur haber konusunda ihtilaf söz konusudur. Cessâs ve Debûsî meşhuru mütevâtir kategorisinde ele alırken, Serahsî ve Pezdevî mütevâtir ve âhâddan farklı özel bir taksimata tabi tutar. İsa b. Eban'a göre ise meşhur, ilm-i tuma'nine (gönülde haberin nispeti ve içeriğine karşı huzur ve güvenin oluşması) ifade eder.⁷⁶

4.1.2. Metnin Delâletinin Zannî Olması

Te'vîle açık naslar (âyet ve hadisler) delalet yönünden zan ifade ederler.⁷⁷ Mana bakımından lafız türlerinden biri olan müşterek lafızlara verilen anlamlar, lafızların umum husus yönünden şümulü ve işaretleri konusundaki ihtilaflar, metnin delaletinin zannî olmasından kaynaklanmaktadır. Sadece yoruma ve içtihadı kapalı olan kesin anlamlı lafızların delaleti katîdir. Bu itibarla delaleti katî olan lafızların dışında kalan tüm lafızların delâleti yoruma açık olduğundan zannî sayılmaktadır.

4.1.3. Teâruz

Sözlük anlamı çatışma olan teâruz, fıkıh usulünde iki eşit hüccetten her birinin diğerinin gereğini (hükmünü) engelleyecek biçimde karşı karşıya gelmesini ifade eder.⁷⁸ Fıkıh usûlü açısından iki delil arasındaki hükmün teâruz sayılabilmesi için söz konusu delillerin ortak vasıflara sahip olmaları gerekir. Sözelimi biri sahih diğeri zayıf olan veya biri nâsîh, diğeri mensûh iki haber arasında teâruz yoktur. Bu sebeple Gazzâlî (v. 505/1111): “*Tercih, zan halinde olan iki delil arasında cereyan eder. İlim halindeki delillerden biri diğerinden daha açık olsa bile biri diğerinden daha güçlü olamaz.*” diyerek teâruzda iki delilin zan ifade etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁷⁹

4.2. Zannın Mukallid İçin Hükümlerde Delil Olması

Müçtehid olmayan kimse için zannî bilgi ya eldeki bilgilerin benzerlik gibi sebeplerle karışması durumunda (iştibâh) veya bilgiye tamamen ulaşılmadığında meydana gelir. İkinci kısım bir derecede müçtehid için de geçerlidir. Ancak müçtehid için ulaşılan bilgi zan ise de yakîn hükmünde olduğundan mukallitten farklı hükümler doğurmaktadır.

4.2.1. İştibâh

İştibâh, şebh kökünden gelen bir kelime olup benzerlik, iki şeyin birbirine benzemesi gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁰ Benzerlik veya karışıklık gibi sebeplerle eldeki bilgiler ele alınan

⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Halit Çalış, “Serahsî de İlim Zan Bakımından Şer’î Deliller ve Yoruma Yansımaları” *Diyanet İlmî Dergi*, 49/2 (2013), 124-125.

⁷⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*, 1/ 44.

⁷⁸ Şükrü Özen, “Teâruz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2011), 40/208.

⁷⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 4/161-162.

⁸⁰ “İştibâh”, *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf veş'Şuûni'l-İslâmiyye, 1406/1906, 4/ 290.

mesele hakkında kesin bilgi içermeyebilir. Bir kişinin yanında hangisinin temiz, hangisinin necis olduğunu bilmediği iki su kabı bulunduğu temiz ve necis suyun iştibâhı meydana gelmiş olur. İştibâh, kible cihetinin belirlenmesinde, rekât sayılarını tespit edilmesinde ve namaz vaktinin girip girmediği konusunda emin olunmadığında da meydana gelmektedir. İştibâh durumunda mükellefin yapması gereken ilk şey taharrîdir. Taharri ile ilgili malumat zannî bilgiyle amel kısmında verilecektir.

4.2.2. Kesin Bilgiye Ulaşılması

Zaruret ve benzeri sebeplerle kesin bilgiye ulaşmanın imkânsız veya zor olması durumunda zann-ı galip yakîn hükmüne geçer. Bu müçtehid için de gereken bir şart olup geniş anlamıyla tüm zannî bilgilerin sebebi sayılmaktadır. Bazı durumlarda eldeki imkânlar, kesin bilgiye ulaşmayı imkânsız hale getirebilir. Mesela necis bir yerin tamamen temizlenmesi bazen mümkün değildir. Bu sebeple imkânlar ölçüsünde amel edilmesi yeterli görülmüştür. Diğer yandan bir âyette: “*Eğer o kadınları mümin biliyorsanız onları kâfirlere iade etmeyin*”⁸¹ ifadesi geçmektedir. Bu ayette ilim lafzıyla zan kastedilmiştir. Çünkü bir kişinin gerçek mümin olup olmadığını kimse bilemez.

5. Zan ile Amel Edilmesi

5.1. Müçtehidin Tercihinde Bulunması

Müçtehid için zannî bilgide yapılması gereken şey tercih yapmaktır. Müçtehidin içtihadı zan içermesine rağmen nâstân onay aldığı için gereği ile amel etmek gerekir. İctihadın sonradan hatalı çıkmasıyla ilk içtihad sürecinde işlenen ameller geçersiz olmaz. Müçtehid olmayan mükellef ise, çeşitli sebeplerle kesin bilgiye ulaşmazsa zannıyla amel edebilir. Fakat kesin bilgi elde ettiğinde zannıyla işlediği ameller geçersiz hale gelir.

Zannın/ içtihadın fıkhîta bazı sonuçları vardır. Mesela Hanefîlerde emir kat’î ise farz, zannî ise vacip, yasak zannî ise tahrîmen mekruh, kat’î ise haram ismini alır. Buna bağlı olarak vacibi veya tahrîmen mekruhu inkâr eden dinden çıkmaz.⁸²

Yargı kararları da teorik olarak içtihad ürünü sayılırlar. Bu sebeple müçtehidlerin yaygın olarak bulunduğu dönemlere kadar kadıda bulunması gereken şartlar arasında müçtehid olma da zikredilmiştir. Bu sebeple vereceği kararların nakzedilmeyeceği hükmü verilmiştir. Çünkü bir içtihad başka bir içtihadı nakzedemez. Mahkemeye gelen bir konuyu hâkim hükme bağlamadan önce davalı ve davacının anlaşmazlığı sebebiyle hâkimin vereceği karar da içtihad türünden bir zan ifade eder. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “*Siz anlaşmazlıklarınızı bana getiriyorsunuz. Belki de bir kısmınız diğerlerinden daha açık ve anlaşılır bir şekilde belgesini sunmaktadır. Her kim beyanlarına bakarak hüküm verdiğim meselede kardeşinin hakkından bir şey alırsa cehennemden bir parça almıştır.*”⁸³ Bu hadis, dava taraflarının yalan söyleme

⁸¹ Mümtahine, 60/10-11: *فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ*

⁸² Şâşi, *Usûlü’l-Şâşi*, 239.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sabîbü’l-Buhârî* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1427/2006), “Şehâdât”, 30/31 (No: 2680).

ihhtimali bulunduğunu dolayısıyla verilen ifadelerin zann-ı galiple ancak doğruluklarına hükmedilebileceğine işaret etmektedir.

Hâkimin yargılamada ilk yapması gereken şey kesinlik içeren bilgi ve belgelerle hükmetmektir. Şayet kesin bilgilere ulaşmazsa ispat vasıtaları kullanarak kuvvetli gördüğü delili tercih ederek hükmetmesi mümkündür.⁸⁴ Bunlar şahitler, karineler ve yemin gibi durumlardır. Çünkü şahitlerin beyanları ve yeminler yalan içerebilir, karineler de insanı yanıltabilir. Hâkimin karar verirken öfkeli olmamasının şart koşulması da kuvvetli zanla hareket etmesini sağlamaya yöneliktir. Çünkü hâkim öfkeli olduğunda duygusal davranıp vehmi ile hüküm verebilir. Zira öfke, doğru düşünmeyi engelleyen bir haldir.

5.2. Mukallidin Müçtehidî Taklid Etmesi

Sözlükte; bir şeyi başka bir insanın veya hayvanın boynuna takmak ve asmak⁸⁵ anlamına gelen taklidin fıkıh usûlü terimi olarak anlamı mükellefin şer'î bir meselede delile dayanmadan müçtehide uyması anlamına gelmektedir.⁸⁶ Cumhura göre gücü yetmeyen kişinin fûru meselelerinde müçtehidî taklid etmesi gerekir.⁸⁷ Mukallidin bir konuda taklidi de bir tercihtir ve aslında zannî bir fiile dayanmaktadır.⁸⁸

5.3. Taharrî

Taharrî sözlükte bir şeyi aramak, yoklamak, kastetmek gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁹ Terim olarak ise kelimenin zan ile aynı tarifleri yapılmaktadır. Buna göre mükellefin bir şeyin hakikatine ulaşılmadığında zann-ı gâlibe göre amel etmek için uğraşması anlamına gelmektedir.⁹⁰ Taharriye müçtehid olmayan mükellefin konu hakkındaki özel içtihadı da denilebilir. Nitekim bu ifade kullanılarak yapılan çalışmalar bulunmaktadır.⁹¹ Bununla birlikte müçtehidin içtihadı için güçlü bir kanaat ve hüküm için bir emare bulunması şartı varken taharrîde bu şart değildir. Bazen emâre olmadan da hüküm verilebilmektedir.⁹²

Müçtehid için lafızların manaları ve delillerin ve haberlerin sıhhatlerini zannî bilgiler içermesi durumunda çözüm için içtihad etmesi gerektiği gibi herhangi bir mükellefin de taharrî işlemi için amel ettiği konu hakkındaki bilgilerin zan halinde bulunması gerekir. İştibâh denilen söz konusu durumda, necis su ve temiz suyun karışması ve kible yönünün karıştırılması örneklerinde olduğu gibi çoğu zaman maddi bir karışım (ihtilat) da mevcuttur.

⁸⁴ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b.Şeref, *Ravdatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müfittîn* thk. Züheyr Şâviş, (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1412/ 1991), 11/259.

⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/ 367.

⁸⁶ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, 406.

⁸⁷ "Taklid", *el-Mensûatü'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1408/1988), 13/160-161.

⁸⁸ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, 408.

⁸⁹ Necmuddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Semerkindî en-Nesefî, *Talbetu't-Talebe fî'l-İstîlâhâtü'l-fıkhiyye* (İstanbul: Dâru't-tibâatü'l-Amire, 1311/1893), 90.

⁹⁰ "Taharrî", *el-Mensûatü'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1407/1987), 10/ 187.

⁹¹ Örneğin bkz. Savaş Kocabaş, "İslam Hukukunda Mükellefin İçtihadı (Teharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014), 297.

⁹² "Taharrî", *el-Mensûatü'l-fıkhiyye*, 10/187.

Hanbelî mezhebi dışındaki mezheplerin genel görüşü, ihtilat durumunda mükellefin taharrî yapması gerektiği yönündedir. Eserlerde bununla ilgili örnekler bulunmaktadır.⁹³

6. Zannî Bilgi İle Amel Edildikten Sonra Kat'î Bilgiye Ulaşılması

Hatalı olduğu ortaya çıkan zanna itibar yoktur. Bu cümle, fikhın külli kaidelerinden biridir.⁹⁴ Hatası ortaya çıktıktan sonra zan vehim seviyesine iner. Vehim ile dini hayat ikâme ve idâme edilemez. Zann-ı galip ile amel etmenin temel şartı daha güçlü bir delilin bulunmamasıdır.⁹⁵ Kat'î bilgi, zannî bilgiden daha güçlü bir delil olduğundan zannın hükmünü ortadan kaldırır.

Müçtehidin içtihadında hata ortaya çıkınca yeni bir içtihadta bulunması gerektiği gibi mukallidin de zanla amel ettiği meselenin hatalı olduğunun farkına varması, mevcut amelin hükmünü ortadan kaldırır. Taharrî ile eda edilen ibadetlerde hata edildiği anlaşılırsa iade veya kaza yoluyla tekrar ifa edilir.⁹⁶ Mesela bir kişi, abdestli olduğunu zannederek namaz kılsa daha sonra abdestsiz kıldığı ortaya çıkarsa vakit içindeyse namazın iadesi, vakit geçmişse namazın kazası gerekir. Yine namaz vaktinin girdiğine zannıyla hükmederek namaz kılan kişi, daha sonra namazını vaktinde kılmadığının farkına varırsa namazını iade veya kaza edecektir. Aynı şekilde kıblenin yönünü zannıyla karar verip namaz kılan bir kişi daha sonra yanlış yöne durduğu ortaya çıkarsa iade veya kaza edecektir.⁹⁷ Benzer şekilde hâkimin zannıyla verdiği kararın hatalı olduğunun orta çıkması halinde yargılamanın yenilenmesi (iade-i muhakeme) gerekir.

Genel hüküm böyle olmakla beraber hükmün bazı istisnaları da vardır. Mesela abdestli olduğunu zannedip bir imama uyarak namaz kılan kişi daha sonra imamın abdestsiz olduğunu öğrendiği takdirde namazını iade etmez.⁹⁸ Çünkü imamın aldatma cürmünün cezası başkasına çektirilmemelidir.

Sonuç

İslam hukuk usulünde teklifin temel şartı kişinin gücü dâhilinde mükellef tutulmuş olmasıdır. Bu şartın tezahürlerini fikhın birçok alanında görmek mümkündür. Kişinin bilgi seviyesine göre sorumlu olması da gücü nispetinde sorumlu olma şartının tezahürlerinden birini oluşturmaktadır. Çünkü şahıs, kudretinin vasıtalarından biri olan akıl sayesinde bilgi alabilmekte ve ilahi vahyin kendisine ulaşmış olması akli fonksiyonlarının sağlıklı olması şartına dayanmaktadır.

⁹³ Örneğin bkz. Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud el-Kâsânî, *Bedâ'ü'n'-s-sana'î' fi tertîbi's-şerâ'î'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/119; Karâfî, *Zabîre*, 1/176; Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzil-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 2/153.

⁹⁴ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Riyad: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 1418/1997), 1/253.

⁹⁵ Şâşî, *Usûlü's-Şâşî*, 338.

⁹⁶ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/255.

⁹⁷ Bununla ilgili örnekler için bkz. "Zann", *el-Mevsûta'ül-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1993), 24/ 182-188.

⁹⁸ "Zann", *el-Mevsûta'ül-fikhiyye*, 24/182.

Bilginin insan zihninde tasavvur edilmesinden tasdik edilmesine, doğruluğuna karar verilmesinden gereğiyle amel edilmesine kadar çeşitli aşamaları vardır. Bilgi-sorumluluk ilişkisinin bilinmesi bu aşamalardan her birinin mahiyetlerinin doğru kavranmasına bağlıdır. Cehalet, zan ve yakîn şeklinde ileriye doğru aşamaları olan idrak süreçlerinin içinde zan halinin önemli bir yeri vardır. Sosyal yaşamın icabı olarak insanlar genelde cehaletten kurtulmaya çalışmakta ama hakikati yakalama için aynı gayreti göstermemektedir. Bu sebeple bilgilerin çoğu zan dairesi içinde kalmaktadır.

Her mükellefin gerçeği bulma ve o gerçeğe göre davranma sorumluluğu vardır. Ancak çoğu zaman gerçeği bulma imkânına sahip olmak mümkün değildir. Bu durumda kişi emare ve delil gibi gerçeğe ulaştıran vasıtalar kullanmalıdır. Deliller güçlendikçe elde ettiği bilgilerinin doğruya uygunluğu da artar. Kişi cahil iken bilgisi hiç yoktur. Cehalet seviyesinden çıkmasından yakînî bilgiye ulaşana kadar elde ettiği bilgiler ikili ihtimalli olur. Sözlük anlamı çerçevesinde iki ihtimal barındıran tüm bilgi aşamalarına zan denilse de kanaatin veya delillerin güçlenme seviyesiyle orantılı olarak bilginin zayıftan güçlüye vehim, şek, zan gibi aşamaları zannın da râcih ve galip gibi mertebeleri bulunmaktadır. Her bir aşamanın kendine mahsus hükümleri vardır.

Zannın delil değeri konusunda ortaya çıkan ihtilaflar hangi delillerin zan sayıldığı noktasındaki farklı bakış açılarıyla olduğu kadar zan kavramına yüklenen anlamla da ilgilidir. Zannı delillerden hâsıl olan bir kanaat olarak görenler yakîn mertebesinde değerlendirmişlerdir. Kuruntu ve varsayımdan ibaret görenler ise hücciyetini kabul etmemişlerdir.

İslam fıkhında zannın müçtehid ve mukallid için farklı hükümleri vardır. Müçtehid için zan, zann-ı galip hükmünde olup yakîn ile aynı işlevi görmektedir. Bu sebeple ulaşılan hüküm hem müçtehid için hem de onu taklit edenler için bağlayıcıdır. Mukallid için de zan yoluyla hüküm vermek caizdir ancak bu hüküm sadece o kişiyi bağlar. Diğer taraftan müçtehidin içtihadı yeni bir içtihad ile ortadan kalkar ve eski içtihadta yapılan ibadet ve diğer ameller tekrarlanmaz. Mukallidin içtihadı olan taharri ise kesin bir bilginin ortaya çıkmasıyla delil olmaktan çıkar. Müçtehidin içtihadından farklı olarak zanla yerine getirilen ibadetlerin tekrarı gerekir.

İnsanın hayatı boyunca en fazla yaşamakta olduğu bilgi, zan halindeki bilgidir. Bu bilgi cehalet ve yakîn arasında bulunmakta ve insanın çabasına göre değişik hükümler doğurmaktadır. Bu çalışmada söz konusu hükümler zannın ortaya çıkış süreçleri çerçevesinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Riyad: Dâru's-Samî'î, 1424/2003.
- Apaydın, H. Yunus "Zan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/120-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bereketî, Muhammed Umeym el-İhsan el-Müceddidî b. Abdülmenan. *et-Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Beroje, Sahip. "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri Ve Önemi". *Şarhiyat*. 9/2 (Kasım 2017): 951-974.
- Bihârî, Muhibullâh b. Abdışşekûr. *Müsellemu's-sübût*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatül-Hasîniyye'l-Mısriyye, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Dinî ve Felsefî Ablâk Lüğatçesi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Mülebbas İlmi Terhid*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sabîbü'l-Buhârî*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1427/2006.
- Buhârî, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr ân Usûli Fabri'l-İslâm el-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-lügâ*. thk. Ahmed Abdugafûr Atar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1407/1987.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Siddîk Mînşavî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burbân fî usûli'l-fıkâh*. thk. Salâh b. Muhammed b. Avîza, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Çalış, Halit. "Serahî de İlim Zan Bakımından Şerî Deliller ve Yoruma Yansıması". *Diyanet İlmi Dergisi*, 49/ 2 (2013): 122-134.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin, *el-Udde fî usûli'l-fıkâh*. thk. Ahmed b. Alî b. Sîr el-Mübârekî. 5 Cilt. y. y: 1410/1990.
- Elbânî, Nâsiruddîn, *el-Hadis buccetun bi nefsih fi'l-akâid ve'l-ahkâm*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1426/2005.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkâh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed. *el-Mısbâhu'l-münîr*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-mubît*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Hamza Züheyr Hâfız. 4 Cilt. Medine: 1413/1993.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm. *Ni'metü'z-Zer'â fî nuşreti's-şer'â*. thk. Alî Rızâ b. Abdillâh, Riyad: Dâru'l-Mesîr, 1419/1998.

İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râkib. *Müfredâtü elfâzî'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009.

İbn Emîr Hâc, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. et-*Takrîr ve't-Tabbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed er-Râzî, *Mu'cemü makâyisi'l-lügâ*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn. 6 Cilt. Kahire: Darü'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: ts.

İbn Hazm, *el-Muballâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 21 Cilt. Mısır: Matbaatün-Nahda, 1347/1928.

İbn Manzûr, Ebu'l Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sâdir, ts.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *el-Babru'r-râik şerhu Kenzî'd-dekâik*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.

"İştibâh." *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*. 4/290-304. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1406/1986.

İzmirli, Celaleddin "İzmirli İsmail Hakkı", *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu Kitapçığı* Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları, 1996, 241/264.

Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *eş-Zabîre*. thk. Muhammed Hacî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1994.

----- *Şerhu Tenkibi'l-Fusûl*. thk. Abdurraûf Saîd. Beyrut: Şirketü't-tibâati'l-fenniyye, 1393/1973.

Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud. *Bedâ'u'n-s-sanâ' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.

Kocabaş, Savaş, "İslam Hukukunda Mükellefin İçtihadı (Teharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014): 297-328.

Kozalı, Abdurrahim. "İslam Hukukunda Yükümlülüğün Şartı Olarak "Güç Yetirme (Kudret)" Sorununun Ehl-i Sünnet Usûlcülerinin Yaklaşımları -İslâm Düşüncesinde Tanrı'nın Mutlak Kudreti İle Dogmanın Makuliyeti Arasındaki Dengeye Bir Örnek-". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 / 1 (Ocak 2006): 247-265.

Mahallî, Ebû Abdillâh Celâluddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Varakât fî usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed b. Mûsa Afâne, Filistin: Câmîatü'l-Makdis, 1420/1999.

Makdisî, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Kudâme. *Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, thk. Muhammed Hamid Os mân. y. y: ts.

Muğîre, Abdullâh b. Sa'd. "Hücciyetü'z-zann dirâsesete tasîliyye tatbikiyye". *Mecelletü'l-Ulûmi's-Şer'iyye*. 25 (1433/2012): 287-370.

Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed. *Tebziratu'l-edille fî usûli'd-dîn*. 2 Cilt. thk. Muhammed el-Enver Hamid isâ, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1432/2011.

Nesefî, Necmuddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Semerkandî. *Tilbetü't-Talebe fî'l-İstilahâtü'l-fıkhiyye*, İstanbul: Dâru'l-tibaati'l-Amire, 1311/1893.

Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Ravdatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*. thk. Zühre Şâvîş. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1412/1991.

Ökten, Gülşen. *Kur'ân-I Kerîm'e Göre Bilginin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Özen, Şükrü. "Teâruz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/208-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza. *Nibâyetü'l-muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.

Reysûnî, Ahmed, *Naẓariyyetü't-takrîb ve tağlîb ve tatbîkuha fî'l-'ulûmi's-siyâsiyye*. Kahire: Dâru'l-Kelîme, 1431/2010.

Serâhsî Şemsü'l-eimme, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serâhsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Haydarabad: Lecnetü ihyâi'l-Mearif en-Nu'maniyye, ts.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-Eşbâb ve'n-nezâir*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 1418/1997.

Şa'bân, Zekiyüddîn. *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*. Lübnan: Daru'l-Kütüb, 1981.

Şâşî, Nizâmüddîn Ebû Alî Ahmed b. Muhammed. *Usûlü's-Şâşî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2003.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Lüma' fî usûli'l-fıkḥ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.

Şîrbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî el-fâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.

"Taharrî", *el-Mevsûta'ül-fıkhiyye*. 10/187-194. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1407/1987.

"Taklîd", *el-Mevsûta'ül-fıkhiyye*. 13/154-168. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1408/1988.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfu istulâbâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Heyet. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1417/1996.

Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Muhammed Nâsirüddîn Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.

Tûfî, Necmüddîn Ebu'r-Rabî Süleymân b. Abdilkavî. *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.

Tunçbilek, Hasan Hüseyin. "Bilgi Kaynağı Olarak Haber-i Sadık". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5 / 5 (Haziran 1999): 83-140.

"Yakîn", *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*. 45/287-290. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2006.

"Zann", *el-Mevsûta'ül-fıkhiyye*, 29/178-189. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1993.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır el-Mısırî. *el-Babrü'l-mubât fî usûli'l-fıkḥ*. thk. Abdullâh Abdülkadiri'l-'Anî. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1413/1992.